

(əvvəli ötən sayımızda)

Yuxarıda sumerlərə həsr olunmuş bölmədə izah etdiyimiz kimi istər Su-meru, istərsə deSu-bartu etnonimlərinin kökü Su kəliməsindən ibarətdir və hər ikisinin də kökünü etnik baxımdan eyni kökdən ibarət Su etnosu təşkil edir.

E.Spayserin qeyd etdiyinə görə sumer dilində iki dialekt mövcud olmuşdur, Eme-qusumerlərin əsas qədim dialekti idi, Eme-sal isə yeni dialekti idi ki, bu dialektə sumer olmayan əhali danışır.

Sumer dilindəki Subur və hubur qohum sözlərdir. Sumer dilində Subur sözünün mənası yüksək deməkdir. Hubur sözünün mənası isə "lərin, aşağı, Yeraltı dünya, ölümlər dünyası və Quzey" demək idi. Subar və Habur mifoloji baxımdan yeraltı dünyasının müxtəlif təbəqələrini təşkil edirdilər. Buna uyğun olaraq da Subartuzülmət, quzey ölkəsi, həmçinin Arallu Yeraltı dünya dağı və ya Quzeyin dağıq ölkəsi adlanırdı. Qızıl Yeraltı dünya dağı Arallunun məhsulu hesab olunurdu. (Ungnad A. 1936, Səh. 110)

H.Vinkler yunan müəlliflərinin əsərlərindəki Suria ölkəsi adının Subar (Subria=Suvria)adından yarıdığı fikrini irəli sürür. Suria adının mənası Su ölkəsidir və "ria" mənsubiyyət şəkilçisidir.

Subartu ölkəsinin qalıqları Şubria adı ilə öz dövlət varlığını qoruyub saxlamışdı. Şubria ölkəsi Dəclə çayının yuxarısında Nairi dövləti ilə qonşuluqda, Diyarbəkirin qüzey-doğusunda yerləşirdi və onun Kullumeri və Uppume adlanan mərkəzi əraziləri Subartunun baş tanrısı Teşub adından Teyşuba adlanırdı. Urartu Subriani öz hakimiyyəti altına aldıqdan sonra onun hökmdarının "Şar kişşatı"ünvanını da mənimsəmişdi. Bu titül qısaldılmış şəkildə Şura adlanırdı. (Ungnad A. 1936, Səh. 112-113)

Perslər Assuriyanı Aturiya adlandırdılar. Yəqin ki, farslar Aturiya adını bölgənin qədim əhalisi olan midiyalılardan əxz etmişdilər. Midiyalılar tarixi ənənəyə uyğun olaraq Assuriyanın ərazisinin Subartu ərazisi kimi qəbul etdiklərindən assurları işğalçı kimi qəbul edirdilər və ölkəni onun assurlardan öncəki adına uyğun olaraq adlandırdılar. Aturiya adının anlamı: "yüksək, dağılıq ölkə" deməkdir.

Babililərlə çoxsaylı müharibələr aparən subartuların dilləri faqqında bəzi nümunələr babil mətnlərində mövcuddur. Subartu dilində ağa sözü "ene" kimi ifadə olunur, qadın isə "aştu" sözü ilə ifadə olunur. Hurri tanrısı kimi qələmə verilən Hepet və ya Hepa subartuların baş ilahəsi və Misir yazılarında Subar tanrısı kimi qeyd olunan Tur-Teşupun arvadı idi. Sumer-akkadların ilum

orda 120 il Qutum sülaləsi adı ilə hakimiyyət sürdülər. Sumerdən Babilin şimalına miqrasiya o qədər güclü idi ki, sumerlər həmin əraziləri Ki-uri adlandırdılar ki, sonradan bu ad fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Hurri/Xuri şəklini almışdır. (Emil Forrer, 1930, Səh. 237)

Ki-uri sözünün digər bir oxunuş şəkli Kuria şəklindədir. Sumerlər şimal əraziləri "dağlıq ölkə" anlamında Kuria adlandırdılar. Kür çayının adı da bu sözdən yaranmışdır. Subartuların Aqası, Aqıya, Na-

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

tanrı sözü subir dilində ene adlanırdı. Subar-hurri tanrılarında biri As-tapın adlanırdı və sumerlərin tanrısı Enlilin oğlu İlbaba ilə eyniyyət təşkil edirdi. İştartanrıçası subirlərdə Şauşka adlanırdı. Subirlərin Parsi tanrısı sumerlərin Nerqal tanrısı ilə eyni idi. Subirlərin digər bir

tanrıları da Naqarsi adlanırdı. (A.Ungnad. Səh. 65-66)

Babil mənbələrində hər hansı bir Hurri ölkəsi və ya Hurrilər adına rast gəlinmir. Kassi dövrünə aid mətnlərdə və dini əfsanələrdə Hurri adı çəkilmir. M.ö. XV yüzilliyə və ondan sonrakı dövrlərə aid babil şeirlərində Subartu və Assuriya adları əks olunmuşdur. Babililərin Hurri haqqında anlayışları yoxdu, Assuriyanın işğal edərək mirasına sahib çıxdığı dövrə qədər həmin ərazini onlar yalnız Subartu kimi tanıyırdılar. Hurri kimi təqdim olunanlar əslində subartular idilər. (Ungnad A., Subartu, 1936, Səh. 138)

Ön Asiyanın və özəlliklə xhati və huri tarixinin və dilinin görkəmli araşdırıcısı Emil Forrer yazır ki, e.q. 2400-cü ildə qutilər şimali Mesopotamiyanı, yeni Babililişğal edib

mər kimi şəxs adları bu gün də xalqımız içərisində geniş yayılmış adlardır.

Subirlərin ən qədim qollarından birini Van gölü ətrafında məskunlaşan urartulular təşkil edirdilər. Onların dili subir dili əsasında yaranmış, yada onun bir alt qolunu təşkil edir. Özlərini tanrılar Haldinin şərəfinə bəzən xaldi adlandıran Urartulular da önasiya irqinə mənsub idilər daha doğrusu subartular idilər. Zencirli, Karkemiş, Tell Halafın daş abidələrində təsvir olunmuş insan tipləri m.ö. 2-ci minillikdə bölgəyə gələn arilərdən öncəki xalq olan urartululara və dini və dil baxımından Dəclənin şərqindəki önasiya-subar insan tipinə mənsubdurlar. (Ungnad A. 1936, Səh. 176-177)

İrqi, dil, mədəniyyət və siyasi inkişaf baxımından öz qonşu xalq-

larından kəskin fərqlənən subartular yalnız İkiçayarasının deyil, Aralıq dənizinin batısından Kappadokiya qədər, doğuda İran dağ silsiləsinə, quzeydə Urartuya qədər olan geniş ərazinin ən qədim əhalisi idi. Subar irqi digər irqlərlə müəyyən dərəcədə qarışmış olsa da, yenə də həmin ərazidə mövcud olmaqdadır. (Ungnad A. 1936, Səh. 194)

Ungnadın fikrinə görə Babilə ilk mədəniyyəti yarananlar sumerlər olmamışlar, İkiçayarasında mədəniyyətin başlanğıcını təşkil edən Ubeyd mədəniyyətinin yarıdıcıları önasiya-subar irqinə mənsub insanlar olmuşlar. Subartular Fərat və Dəclə vadilərinin dəniz suyundan azad olmuş torpaqlarında məskunlaşaraq bu iki çay boyunca

lanğıcına doğru önasiya-subar tipinin yayılma arealı məhdudlaşaraq sumerlərin Subir, akkadların Subartu adlandırdıqları ölkə çərçivəsində varlığını qoruyub saxlamış və bu günə qədər Suriya adı altında öz varlığını davam etdirmişdir. (Ungnad A. 1936, Səh. 196)

Akkad kralı Naram-Sin m.ö. 2500-cü ildə Subartunu Elam sərhədlərinə və Amanus dağlarına qədər olan ərazisini işğal etdi. Lakin Subartu Kiçik Asiyanın dərinliklərinə və Suriyanın içinə qədər uzanmış geniş bir ərazini əhatə etdi. Sonrakı dövrlərdə digər bölgələrdən köçüb gələnlərlə əlaqədar olaraq bu ərazilərdəki subir əhalisinin azalmasına səbəb olmuşdur. M.ö. 2000-ci ilin başlarında doğudan bətuya doğru hurri əhalisinin köçü baş vermişdir.

A.Ungnad Kiçik Asiyada tarixi proseslərin gedişi və xalqlar arasındakı münasibətləri şərh edərk yazır: "Bizim bildiyimizə görə Hurrilər önasiya-subir irqinə mənsub xalqların bir siyasi birliyi idi və yalnız arilərdən ibarət hakim təbəqə-

nin idarəsi altında idilər. Hurrilər adı ilə tanıdığımız və tarixi Subir ərazilərində rast gəldiyimiz çoxsaylı şəxs adları hurri adları kimi deyil, subir adları kimi qəbul olunmalıdır. Batıdan luvilərin və hititlərin təmsalında, doğudan mitannilərin təmsalında gələn hind-avropa işğalçıları Babilin Subartu üzərində siyasi təsirinin aradan qalmasına səbəb oldu. Tarixdə yeni siyasi adlar peyda oldu və böyük bir ərazini əhatə edən Subartu adı yalnız kiçik bir ərazi ilə məhdudlaşdı. Jensen Amarn mətnlərinə əsaslanaraq subirlərin dilini Mitanni dili kimi təqdim edir, lakin bu o qədər də uğurlu müqayisə deyil. Mitanni ölkədə hökm sürən hind-avropa mənşəli bir yabançı sülalədən qaynaqlanan siyasi ad idi. Naram-Sin dövründə hurrilərə qədərki qədim Subartu ərazilərindəki adlar Babililərlə tərəfindən subar dilinə aid edilirdi. Lakin Mitanni kralı Tuşratanın məktubunda həmin adlar yanlış olaraq mitanni adları kimi təqdim olunur və Boğazköy mətnlərində siyasi səbəblər üzündən bu dil hurri dili adlandırılır. Babil dönmində də hurrilərə qədərki subir tanrıları kimi tanınan tanrılar hurri tanrıları kimi təqdim olunurlar". (Ungnad A. 1936, Səh. 198)

Subar xalqının mərkəzi böyük ehtimalla Habur çayı mənsəbindəki Tell Halafda yerləşirdi və burda aşkar edilən rəngli keramik mədəniyyəti də subartulara məxsus idi. Subartu tanrıları eyni zamanda hurri tanrıları idilər və hurrilərə qədərki dövr subartu əyalətlərində etiqad olunan bu tanrıları Babililərlə də subar tanrıları kimi təqdim edirlər. Bu tanrılara etiqad edilən ərazi 2-ci minillikdə bizə Suriyadan Kappadokiya qədər uzanan geniş subar əraziləri olduğunu göstərir. Geniş əhatəli Subar mədəniyyəti hurrilərin adına yazılmışdır. Hitit dövlətinə mənsub olanların böyük əksəriyyəti istər ərazi, istər dil mənsubiyyəti və istərsə də dini etiqad baxımından subartular idilər. Bu insanların hititli olması yalnız onların hitit dövləti təbəələri olması ilə müəyyən olunurdu.

(ardı gələn sayımızda)